

Komiljon A. SHERMUKHAMMEDOV,
*International Islamic Academy of Uzbekistan,
UNESCO Department for Religious Studies and
Comparative Study of World Religions,
Acting Associate Professor:
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: shermuhamedov@mail.ru*

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-2/5

**МИСРДАГИ “МУСУЛМОН
БИРОДАРЛАР” ТАЪСИРИДА
ШАКЛЛАНГАН ЭКСТРЕМИСТИК
ҲАРАКАТЛАР: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ**

**EXTREMIST MOVEMENTS FORMED
UNDER THE INFLUENCE OF THE
“MUSLIM BROTHERHOOD” IN EGYPT:
A COMPARATIVE ANALYSIS**

**ЭКСТРЕМИСТСКИЕ ДВИЖЕНИЯ,
СФОРМИРОВАННЫЕ ПОД ВЛИЯНИЕМ
“БРАТЬЕВ-МУСУЛЬМАН” В ЕГИПТЕ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

КИРИШ

XX аср охири XXI аср бошига келиб, Миср Араб Республикасида янгича геосиёсий манзара вужудга келди. 1928 йилда пайдо бўлган “Мусулмон биродарлар” каби ҳаракатлар турли геосиёсий манфаатлар тўқнашувидан фойдаланган ҳолда замонавий муҳит ва шароитга мослашиб борди. Шу сабабли, мазкур ташкилот ўтган XX асрда мамлакатдаги энг таъсирчан радикал кучлардан бири сифатида фаолият юритди. Бунда Мисрдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликка эришишда ушбу феноменни назардан четда қолдирмаслик керак.

Мутахассисларнинг фикрича, XX аср ўрталарида замонавий кўринишдаги экстремистик ва террорчи ташкилотларнинг юзага келишида ҳам асосан “Мусулмон биродарлар” ҳаракати томонидан илгари сурилган куйидаги ғоялар сабаб бўлди:

– ислом дини тугалланган ва барча замонларга мос бўлиб, уни давлатдан ажратиш нотабиий жараёнدير. Бошқарув фақатгина ислом тамойиллари асосида амалга оширилиши керак;

– салафи солиҳлар барча мусулмонлар учун намуна бўлиб, мусулмонлар ўша давр ҳаёт тарзига қайтишлари зарур;

– ислом динига асосланган ҳокимиятни бутун дунёда ўрнатиш ва барча мусулмон диёрларида султонликни тиклаш керак;

– ислом тартиб қоидаларини фақатгина “жиход” орқали ўрнатиш мумкин. Бунда ислом манфаатлари йўлида кураш олиб бориш барча мусулмонларнинг мажбурияти бўлиши лозим (Ражбадинов М. 2003).

АСОСИЙ ҚИСМ

Мазкур тадқиқот ишида “Мусулмон биродарлар” уюшмаси асосида шаклланган диний-сиёсий ташкилотларни аниқлаш ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини қиёсий ўрганиш мақсадида Мисрда пайдо бўлган энг хавfli ва кенг тарқалган куйидаги оқимларнинг фаолият услублари, ташкилий тузилмаси, ғоявий асослари, йўналишлари таҳлил этилди:

1. “Шабоб Муҳаммад” (“Муҳаммад ўғлонлари”, شباب محمد) 1939 йилда “Мусулмон биродарлар” диний-сиёсий ташкилотининг аъзоси бўлган Маҳмуд Абу Зайд Усмон исмли шахс мазкур ҳаракатга асос солган (Жамоат Шабоб Муҳаммад). У “Мусулмон биродарлар” уюшмасининг “Маслаҳат кенгаши”да қарорлар қабул қилинишини тан олмайди. Натижада асосан ёшлардан иборат бўлган ушбу гуруҳни ташкил этди.

1970 йилларда “Шабоб Муҳаммад” ташкилотига асли фаластинлик бўлган Солиҳ Абдуллоҳ Саррия раҳбарлик қилди. Унинг қарашлари Саййид Кутбнинг фикрларига монанд радикал ғоялар асосида 1973 йилда Мисрда нашр этилган “Имон ҳақида рисола” (رسالة الإيمان) номли китобида баён қилинган (Риёд Ҳасан Муҳаррам).

У ҳарбийлар ёрдамида Мисрда мавжуд тузумга қарши исён кўтариш мақсадида режа ишлаб чиқди. Унга мувофиқ, давлат тўнтариши 1974 йил 18 апрелда Қоҳира шаҳридаги Ҳарбий-техника академия биносини эгаллашдан бошланиши керак эди. Саррия ушбу академиянинг айрим талабалари онгини аллақачон эгаллашга эришган бўлиб, талабалар ёрдамида академияга бостириб киради ва қурол-аслаҳа омборини қўлга киритмоқчи бўлади. Бироқ ҳарбийлар томонидан уларга қаттиқ қаршилик кўрсатилади ва ушбу амалиёт муваффақиятсизликка учрайди. Бу тўқнашув натижасида 24 нафар киши ҳалок бўлиб, 34 нафари жиддий жароҳат олди. Саррия

Аннотация. Мақолада Мисрдаги “Мусулмон биродарлар” таъсирида шакланган “Шабоб Муҳаммад”, “ат-Такфир вал-ҳижра”, “ал-Жамоат ал-исломия”, “ал-Жиход” ҳамда Марказий Осиё минтақаси, хусусан, Ўзбекистонда фаолияти кузатилган “Ҳизбут-тахрир ал-исломий” каби диний-сиёсий ташкилотларнинг фаолият услублари, йўналишлари, гояларининг ўзаро боғлиқлиги қиёсий очиб берилган. Унда “Мусулмон биродарлар”нинг нафақат Мисрда, балки бошқа давлатларда шу ном билан боғлиқ гуруҳлар ёки уларнинг йўналишига мос, аммо номланиши турлича бўлган уюшмалар таркибида ҳам фаолият олиб боргани кўрсатиб ўтилган.

“Мусулмон биродарлар”нинг таркибий тузилмаси замонавий террорчи ташкилотлар учун ўзига хос намунага айлангани ҳам таҳлиллар орқали ёритилган. Шунингдек, “Мусулмон биродарлар” ҳаракати Жазоир, Судан, Сурия, Кувайт, Ливан, Тунис, Иордания, Ливия, Покистон каби давлатларда экстремистик ва террорчи ташкилотлар пайдо бўлишига ҳам асос бўлиб хизмат қилгани баён қилинган.

Калим сўзлар: Мусулмон биродарлар, Шабоб Муҳаммад, ат-Такфир вал-ҳижра, ал-Жамоат ал-исломия, ал-Жиход, Марказий Осиё, Ҳизбут-тахрир ал-исломий

Abstract. The article comparatively reveals the interdependence of the following religious-political organizations' activities, directions, ideas, in particular, “Shabab Muhammad”, “al-Takfir wal-hijra”, “al-Jamaat al-islamiyya”, “al-Jihad” formed under the influence of “Muslim Brotherhood” in Egypt, and “Hizb at-tahrir al-islami” whose activity was observed in the Central Asian region, in particular in Uzbekistan. It shows that the “Muslim Brotherhood” was active not only in Egypt, but also in other countries as part of groups related to the same name or associations that correspond to their direction, but with different names.

The article also analyzes the fact that the structure of the Muslim Brotherhood has become a unique model for modern terrorist organizations. It was also stated that the “Muslim Brotherhood” movement served as a basis for the emergence of extremist and terrorist organizations in countries such as Algeria, Sudan, Syria, Kuwait, Lebanon, Tunisia, Jordan, Libya, and Pakistan.

Keywords: Muslim Brotherhood, Shabab Muhammad, al-Takfir wal-hijra, al-Jamaat al-islamiyyah, al-Jihad, Central Asia, Hizb at-tahrir al-islami.

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ деятельности, методов работы, направлений, взаимообусловленности идей таких религиозно-политических организаций, как “Шабоб Муҳаммад”, “ат-Такфир валь-хиджра”, “Аль-Джамаат ал-исламия”, “Аль-Джихад”, сформировавшихся под влиянием “Братьев-мусульман” в Египте, а также “Хизб ат-тахрир аль-ислами”, деятельность которой наблюдалась в Центральноазиатском регионе, в частности в Узбекистане. “Братья-мусульмане” действовали не только в Египте, но и в других странах в составе групп с одним и тем же названием или объединений, соответствующих их направлению, но с разными названиями.

В статье также анализируется тот факт, что структура “Братьев-мусульман” стала уникальной моделью для современных террористических организаций. Было установлено, что движение “Братья-мусульмане” послужило основой для возникновения экстремистских и террористических организаций в таких странах, как Алжир, Судан, Сирия, Кувейт, Ливан, Тунис, Иордания, Ливия, Пакистан.

Ключевые слова: Братья-мусульмане, Шабоб Муҳаммад, ат-Такфир валь-хиджра, аль-Джамаат аль-исламия, аль-Джихад, Центральная Азия, Хизб ат-тахрир аль-ислами.

ва унинг тарафдорлари қўлга олинди. Миср ҳукумати томонидан уларнинг айримларига узок муддатли қамок жазоси берилди, баъзилари эса қатл этилди.

Айнан ушбу воқеадан сўнг, “Шабоб Муҳаммад” ташкилоти “Ҳарбий-техника академия гуруҳи” (جماعة كلية الفينة العسكرية) деб ҳам номланган (<http://soutelomma.org/NewsDetails.aspx?NID=3654>). 1980 йилда “Шабоб Муҳаммад” ҳаракатининг фаолияти қатъий таъқиқланди.

1. “Ат-Такфир вал-ҳижра” (“Куфрда айблаш ва ҳижрат қилиш”, التكفير والهجرة) ёки “Жамоат ал-муслимин” (“Мусулмонлар жамоати”) террористик ташкилоти 1967

йилда юзага келган. Унинг пайдо бўлиши 1954 йили Миср Президенти Жамол Абдул Носирга уюштирилган суиқасд иши юзасидан ҳибсга олинган “Мусулмон биродарлар” аъзоларига бориб тақалади (Мониъ ибн Ҳаммод ал-Жуханий, 2003:333).

МУҲОКАМА

“Ат-Такфир вал-ҳижра” оқимининг асосий гояларини 1942 йил Мисрнинг Асиут вилоятида туғилган Шукрий Аҳмад Мустафо томонидан ишлаб чиқилган. Баъзи манбаларда унинг 1937 йилда туғилгани қайд этилган (Коровиков А.,

1990:92). У Асют университетининг қишлоқ хўжалиги факультети талабаси бўлган. 1965 йилда “Мусулмон биродарлар”нинг ёш аъзоси саналган Шукрий Мустафо жамоа варақаларини тарқатишда айбланиб ҳибсга олинган эди. Қамоқхонада “Мусулмон биродарлар” ҳаракатининг ғоявий асосчиси ҳисобланган Саййид Қутбнинг китобларини ўқийдиган ва унинг ғояларини қўллаб-қувватлайдиган маҳкумлар кўпчиликини ташкил этарди. Улар ўша вақтдаги ҳукуматни рад этиб, давлат раҳбарини куфрда айблашган эди.

Бу ишларнинг бошида Али Исмоил исмли шахс турган. Кейинчалик у ўз фикридан қайтгач, қамоқда Шукрий Мустафо бошқарувни қўлга олди. Бунда Шукрий Мустафо томонидан бир неча халқалар тузилиб, кейинчалик маҳкумлар орасида ҳам тарғибот ишлари фаоллашди.

У қамоқхонадаги ёшлардан иборат “Мусулмон жамоаси”ни тузиб, ўз шогирдлари орасида, кейинчалик “ат-Такфир вал-ҳижра” оқимининг асосий ғоясига айланган, кишиларни “куфр”да айблаш ва уларга қарши “жиход” қилиш фикрини тарғиб қилди (Салоҳ Абу ас-Саъуд, 2005:252).

1971 йили озодликка чиққан Шукрий Мустафо Асют университетининг қишлоқ хўжалиги факультетида ўқишни давом эттириш имконига эга бўлиб, ўша ерда ўз атрофига талабаларни тўплай бошлайди. Ҳаракат низомини ишлаб чиққач, ўзини “мўъминларнинг амири”, деб эълон қилди (Мониъ ибн Ҳаммоод ал-Жуханий, 2003:333). Шу тариқа, “Мусулмон биродарлар” сафларида биринчи жиддий ажралиш рўй берди ва Шукрий Мустафо бошчилигидаги бир қисми уюшмадан чиқиши тўғрисида баёнот берди. 1972 йилдан “ат-Такфир вал-ҳижра” жамоаси тўлиқ шаклланди ва “хорижийларнинг навбатдаги кўзғолони”, деб юритила бошланди. Мисрлик тадқиқотчи олимларнинг аксарияти “ат-Такфир вал-ҳижра” ташкилотини Саййид Қутб мактабининг ғоявий давомчиси деб эътироф этишган (Ёвкочев Ш., 2000:177).

Мазкур жамоанинг иккинчи асосий ғояси бу – “ҳижрат” ҳисобланади. Мустафо Шукрий фикрича, ҳижрат – бу Ватандан ажралиш, молдунё, оила ва фарзандларни ташлаб чиқиш, юрт ва қариндошлар билан алоқани узиш ҳамда Аллоҳ йўлида ҳаёт иморатини янги ғишлар билан қуришдир (Салоҳ Абу ас-Саъуд, 2005:253). Натижада жамоа аъзолари шу ғоялар остида 1975 йил Мисрдаги Миня вилоятидаги тоғ ва ғорларга ҳижрат қилиб кетганлар.

1977 йил 7 мартда жамоа томонидан Мисрнинг собиқ вақф вазири Шайх Ҳасан Заҳабий ўғирланиб, қатл этилди (Бирюков Е., 2000:28). Шундан сўнг, Шукрий Мустафо Миср ҳукумати томонидан қаттиқ таъқиб қилинди. Унинг бошчилигидаги жамоанинг 5 нафар етакчиларини қатл этиш ва юздан ортиқ аъзоларини эса қамоқ жазосига маҳкум этиш тайинланди (Мониъ ибн Ҳаммоод ал-Жуханий, 2003:334). 1978 йил 19 мартда Шукрий Мустафо ва унинг сафдошларига қўйилган жазо ижро этилди. 1991 йилда ҳаракатнинг асосий қисми Суданга кўчиб ўтди.

Баъзи мутахассислар ташкилотнинг фаолияти Шукрий Мустафонинг ўлимидан кейин тугаган, деб ҳисоблайдилар. Лекин воқеълик “ат-Такфир вал-ҳижра” ўз ҳаракатларини “ал-Қоида” ва шу каби бошқа экстремистик ташкилотлар билан тил бириктирган ҳолда бузғунчи ғояларини зўравонлик, куч ишлатиш амалиёти билан қориштириб олиб боришга ҳаракат қилаётганини кўрсатмоқда. Хусусан, бу жамоа томонидан бир қанча кўпоровчилик ишлари содир этилган бўлиб, 2000 йилда 20 нафар кишининг ўлимига сабаб бўлган Судандаги масжидларнинг биридаги отишма, 2004 йилда Мадридда содир этилган кўпоровчилик ҳаракатларини келтириш мумкин (http://en.wikipedia.org/wiki/Takfir_wal-Hijra#Activities). 2001 йил 11 сентябр воқеаларидан сўнг, “ат-Такфир вал-ҳижра” жамоаси АҚШ давлат департаменти томонидан террорчи гуруҳлар рўйхатига киритилган (http://en.wikipedia.org/wiki/Takfir_wal-Hijra#International_opposition). Ташкилотнинг майда гуруҳлари ҳозирга қадар Мисрнинг кўпгина минтақаларида фаолият кўрсатмоқда.

2. “Ал-Жамоат ал-исломия” (“Ислом жамоаси”, الجماعة الإسلامية) ташкилоти “Мусулмон биродарлар”дан ажралиб чиқиб, унинг раҳбари Мустафо Ҳамза ҳам Саййид Қутб томонидан тарғиб қилинган ғояларни давом эттирди. Мазкур ташкилот Мисрда жойлашган университетлардаги уюшмаларнинг бирлашиши натижасида ташкил топган. 1975 йил ёзда талабалар гуруҳининг етакчилари Салоҳ Ҳошим (Асют университети), Иброҳим Заъфарони (Искандария университети), Саййид Абдусаттор (Айн Шамс университети), Усама Абдулазим (Азҳар университети) ва бошқалар бирлашган тузилма тузишга келишиб олдилар (Кудрявцев А.). Унинг етакчилари ташкилотнинг номини XX асрнинг

40-йилларида Покистонда фаолият юритган Абул Аъло Мавдудий бошчилигидаги “ал-Жамоат ал-исломия” ҳаракатидан олишган.

1940-йилларда “Мусулмон биродарлар” ҳаракати асосчиси Ҳасан Банно томонидан “Ислом давлати концепцияси” ишлаб чиқилган бўлса, Абул Аъло Мавдудий эса унга ҳамоҳанг равишда бундай давлат тузумини “теодемократия”, деб атаган ва у “янги типдаги (яъни ўзига ўхшаган) уламолар томонидан бошқарилиши керак”, деган ғояни илгари сурган (Ҳасанов А.).

1977 йилда ташкилот раҳбари лавозимини Нажиҳ Иброҳим эгаллади. Унинг раҳбарлигида “ал-Жамоат ал-исломия”нинг нуфузи нафақат талабалар орасида, балки университетнинг ташқарисида ҳам ошиб борди (<http://mamdouhalshikh.friendsofdemocracy.net/default.asp?item=177129>).

Миср ҳукумати ҳам “ал-Жамоат ал-исломия” фаолиятига хайрихоҳ эди, чунки президент Анвар Садат бу тузилмани ёшлар муҳитида сўл кучларга қарши курашадиган ҳақиқий иттифоқчи сифатида кўрар эди. Президентнинг содиқ сафдоши Муҳаммад Усмон Исмоил ташкилотнинг энг фаол аъзоси ва ҳомийси бўлиб, у 1973 йилда Асют губернатори бўлган эди (Gilles Kerel, 1993:144145). У “ал-Жамоат ал-исломия” раҳбарлари билан бир неча бор учрашиб, бу ташкилотни коммунистларга қарши курашишга чақирар эди. Бу ҳолат эса, ўз навбатида Мисрнинг марказий ва жанубий (Асют, Асвон, Миня) ҳудудларида мазкур ташкилотнинг янада мустаҳкамланишига ва талабалар орасида ўз мавқеига эга бўлишига замин яратди.

1970-йиллар охири 1980-йиллар бошларида Мисрда диний-сиёсий ташкилотларнинг фаоллашуви кузатилди. Бунга асосий сабаб мамлакат президенти Анвар Садатнинг ташқи сиёсатда Миср ва Исроил билан келишуви (1977 йил ноябрь), Кэмп-Девид келишувининг имзоланиши (1978 йил сентябрь) ва Миср-Исроил тинчлик битимининг тузилиши (1979 йил март) муҳим аҳамият касб этди. “ал-Жамоат ал-исломия” Анвар Садатнинг бу сиёсатини “Фаластин ишига хиёнат” деб айблаб, ўз ишини тубдан ўзгартиришга қарор қилди.

1980-йилларда “ал-Жамоат ал-исломия” ҳаракатининг фаолияти янада кескин тус олишига Саййид Қутб ғояларинининг қўллаб-қувватлангани ҳам сабаб бўлди ва Карим Зухдий бошчилигида куч қўлловчи ҳарбий ҳаракат тузилиб, у қурол-аслаҳа билан таъминланди.

Оқибатда, мамлакатда у энг йирик террорчилик гуруҳларидан бирига айланди.

Мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини кескин қоралаган “ал-Жамоат ал-исломия” аъзоларининг кейинги фаолияти мисрлик христиан-қибтийларга қарши қаратилди. Уларнинг фикрича, шариат аҳкомига кўра, ўзга дин вакилларининг ҳуқуқлари исломий давлатнинг қўл остида бўлиши лозим, ваҳоланки, мамлакатда яшайдиган қибтийлар шу вақтга қадар эркин турмуш тарзида фаолият олиб боришган. “Ал-Жамоат ал-исломия”нинг айбловига кўра, қибтийлар христиан динини очикчасига тарғиб этиб, мусулмонлар фикрини бузмқдалар (Кудрявцев А.). Юқори Миср ҳудудида азалдан кўп сонли христианлар истиқомат қилгани боис, жамоат аъзолари айнан шу ерда ўзларининг экстремистик фаолиятини кучайтирди ва конфессиялараро низолар келтириб чиқарди.

1980 йилнинг бошларида “ал-Жамоат ал-исломия” ва “ал-Жиход” жамоалари ўртасида тарихий учрашув бўлиб, икки гуруҳ бирлашишга аҳд қилишди. Музокарада ҳаракат етакчилари Карим Зухдий ва Абдусалом Фараж қатнашиб, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга келишиб олдилар.

Мамлакатда 1981 йил 6 октябрда Анвар Садатга суиқасд уюштирилгандан сўнг икки кун ўтгач, “ал-Жамоат ал-исломия” ва “ал-Жиход” ҳаракатлари аъзолари Асютда Карим Зухдий бошчилигида ҳарбий тўнтаришлар уюштиришди. Бунда шаҳарнинг асосий объектлари ҳисобланган биноларни ўққа тутиш натижасида 80 дан ортиқ аскар ва полициячилар ўлдирилди. Асют шаҳрига армиянинг қуролли кучлари киритилгандан кейин шаҳарни экстремистлардан озод қилишга муваффақ бўлинди (Кудрявцев А.).

XXI асрга келиб, “ал-Жамоат ал-исломия” ҳаракати ўзларини мўътадил гуруҳ сифатида намоён этишга ҳаракат қилди. Жумладан, 1999 йилда “қуролли курашни тўхтатиш” бўйича баёнот берилиб, бир неча мурожаатлар чоп этилди. Бунда “ал-Жамоат ал-исломия” етакчилари “Тушунчаларни тўғрилаш” (تصحیح المفاهيم) рукни остида гуруҳнинг тарихи, фаолияти таҳлил қилиниб, 1980–1990 йилларда рўй берган воқеалар бир томонлама экани, Анвар Садатнинг ўлими хатолик туфайли рўй бергани, “ал-Қоида” ҳаракатлари қораланишга лойиқ, деган фикрларни баён этган.

Хатто, 2006 йил август ойида Усома бин Лодиннинг ўша вақтдаги ёрдамчиси Айман Завоҳирий “ал-Қоида” гуруҳига “ал-Жамоат ал-исломия” уюшмаси қўшилаётганини эълон қилганида жамоа аъзолари бунинг бўҳтон эканини айтиб, очик-ойдин бу хабарни инкор этишган (<http://www.alarabiya.net/Articles/2006/08/06/26358.htm>). 2005 йил 9 январда мамлакат ички ишлар вазири Хабиб Адлийнинг маълум қилишича, “ал-Жамоат ал-исломия” гуруҳининг ҳарбий қаноти раҳбари Мустафо Хамза қўлга олинган (<http://www.alarabiya.net/Articles/2006/08/06/26358.htm>). У Миср ҳукумати томонидан кидирилаётган террорчилар рўйхатида Айман Завоҳирийдан сўнг иккинчи ўринда турган.

Бугунги кунда асосан Мисрдан ташқарида фаолият юритаётган “ал-Жамоат ал-исломия” ташкилоти террористик ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан мамлакатдаги вазиятни беқарорлаштиришга уринмоқда. Миср хавфсизлиги кучлари баён этишича, мазкур гуруҳ нафақат “ал-Қоида” ташкилоти, балки Буюк Британия, Германия, Швейцария ва бошқа ғарб мамлакатларидаги “хайрия фонди” каби жамғармалар томонидан молиялаштириб келинган.

3. “Жиход” (الجهاد) – 1970 йилларнинг охирида Мисрда ташкил топган. “Ислом жиҳоди”, “Янги жиҳод гуруҳи”, “Миср ислом жиҳоди” деган номлари ҳам бор. Ташкилотнинг асосий мақсади Миср ва бошқа мамлакатларда зўронлик билан исломий давлатлар тузишдан иборат.

Ушбу гуруҳнинг илк раҳбари “Мусулмон биродарлар” аъзоси Қоҳира университети битирувчиси, инженер Муҳаммад Абдуссалом Фараж бўлган. У “ислом давлатини қуриш” ғояси остида ҳукумат билан кураша оладиган ҳарбий турдаги ташкилот тузишни мақсад қилган ва бунда асосан 20–30 ёшдаги кишиларни ўз сафига жалб этган.

Абдуссалом Фаражнинг ўз ғоялари ва турли диний мазмундаги китоблардан йиғилган маълумотлар асосида ёзилган “Яширин бурч” (الفریضة الغائبة) китоби “ал-Жиход” ташкилотининг расмий дастурига айланди. Фаражнинг назарда тутган ғойиб фарз – бу жиҳод бўлиб, унда Аллоҳнинг шариати билан бошқариладиган исломий жамият қуриш йўлида барча мусулмонларни бирлашишга чақиради (Салоҳ Абу ас-Саъуд., 2005:254-255). Унинг бу китобни ёзишида Ибн Таймия ва Саййид Қутб фикрлари кучли таъсир этган.

1981 йил 6 октябрда “ал-Жиход” ташкилотининг аъзоси бўлган Холид Исломбулий бошчилигидаги гуруҳ 1973 йилги урушдаги ғалабага бағишланган ҳарбий парад вақтида Президент Анвар Садат турган минбар томон ҳужум қилиб, Президент билан бирга 8 нафар киши қатл этилди, 28 нафари тан жароҳати олди.

Режага кўра, Мисрнинг бошқа ҳукумат раҳбарлари ҳам йўқ қилиниши, шаҳардаги муҳим объектлар қўлга олиниши керак эди. Суиқасднинг ташкилотчиси бўлган “ал-Жиход” уюшмасининг раҳбари Муҳаммад Абдуссалом Фаражнинг таъкидлашича, бу суиқасддан мақсад фақатгина президентни ўлдириш эмас, балки мамлакатда сиёсий тўнтаришни амалга ошириш учун қулай шароит яратиш эди (Ёвқочев Ш., Раҳимжонов Д., 2010:120). Мамлакат президенти Анвар Садатнинг ўлдирилиши шов-шувли ҳодиса бўлган эди. Бироз саросимадан сўнг, мамлакат хавфсизлик кучлари “ал-Жиход” ташкилоти аъзоларини ҳибсга олдилар.

1982–1983 йилларда Мисрда “Жиход” ташкилоти иши бўйича бир неча суд жараёнлари кўриб чиқилди. Мамлакат президенти ўлими ва Асют воқеаларига нафақат “ал-Жиход” ҳаракати, балки “Мусулмон биродарлар”, “ал-Жамоат ал-исломия” аъзолари ҳам айбдор, деб топилди. Ташкилот раҳбари Абдуссалом Фараж қатл этилди. Шунингдек, Холид Исломбулий ўлим жазосига, бошқалар эса турли муддатга озодликдан маҳрум қилинди.

1984 йилда ташкилот тарихида янги босқич бошланди ва ҳаракат аъзоларининг ўзаро келишмовчилиги натижасида иккига бўлиниб кетди. Биринчи гуруҳ Аббуд аз-Зумр бошчилигида “Ислом жиҳоди” номи билан аталди. Иккинчи гуруҳ эса Усома бин Лодиннинг энг яқин сафдоши Айман Завоҳирий бошлиқ “ал-Жиход ал-жадид” (“Янги муқаддас уруш”) ҳаракати эди.

Бу давр мобайнида ташкилот фаолияти анча сусайди, улар асосий эътиборни ўз тарафдорларини сақлаб қолишга, ҳарбий таркибни кучайтиришга қаратдилар. 1990-йилларнинг бошида, улар хатто Нобель мукофоти совриндори, машхур ёзувчи Нажиб Маҳфуз (1911–2016) га ҳам суиқасд уюштирдилар (Бирюков Е., 2000:30). 1993 йилдан бошлаб, “Ал-Жиход ал-жадид” ташкилоти ҳукумат раҳбарларига қарши очикчасига террорчилик ҳаракатларини бошлаб юборди ва ўша йили 18 августда Миср Ички ишлар вазири Хасан Алфийга тан

жароҳати етказилди ва 5 киши ўлдирилди. 1993 йил 25 ноябрда мамлакат бош вазири Отиф Сидқийга суиқасд уюштирилди, гарчи бош вазирга ҳеч қандай талофат етмаган бўлсада, лекин атрофдаги 18 киши вафот этди (Аль-Джихад).

“Ал-Жиход” гуруҳининг мамлакатдаги фаолият доираси Қоҳира, Искандария ва Ниль дельтасини камраб олган. Шунингдек, ҳаракат аъзолари Эрон, Судан, Покистон, Ливан ва Афғонистондаги тарафдорлари билан яқин алоқада бўлган.

4. “Ислом озодлик партияси” (حزب التحرير الإسلامي) 1953 йилда “Мусулмон биродарлар” аъзоси фаластинлик Тақийюддин Набаҳоний (1909-1979) томонидан Қуддус шаҳрида *ташқил этилган. Баъзи манбаларда ташқилотнинг пайдо бўлиши 1952 йилда деб келтирилган* (Мониъ ибн Ҳаммодал-Жуханий.).

Хукуқшунос олима М.Ражабова ўз тадқиқот ишида Тақийюддин Набаҳоний “Мусулмон биродарлар” етакчиси Саййид Қутб билан ғоявий *келишмовчилик натижасида уюшмадан ажралиб чиққанини билдирган* (Ражабова М., 2000:49). Айнан бу фикр қўшлаб тадқиқотларда ўз тасдиғини топган.

Тақийюддин Набаҳоний 1948 йилда Исроил давлати ташқил этилгандан кейин оиласини олиб, Фаластиндан Байрутга кўчган. “Мусулмон биродарлар”нинг Иорданиядаги бўлими раҳбари сифатида фаолият юритиб, Ҳасан Банно ғояларини доимо қўллаб келган. Набаҳоний фикрича, Саййид Қутб Ҳасан Баннонинг дастурий қондаларидан чекинган, шу сабабли у ташқилотни тарк этиб, ўз ғояларини амалга ошириш мақсадида мустақил партия тузишга қарор қилган.

Демак, Ҳасан Банно ва Тақийюддин Набаҳоний қарашлари тўлиқ мос келган. Шу боис Баннонинг ўлиmidан сўнг ташқилотга Саййид Қутб келиб, тузилманинг йўналиши ўзгаргач, Набаҳоний унинг сафини тарк этишни маъқул кўрган.

Манбаларда таъкидланишича, 1953 йилда Саййид Қутб Қуддусга келганида, Тақийюддин Набаҳоний билан учрашиб, уни бирлашишга чақирган. Лекин Набаҳоний ўз фикридан қайтмаган. Шунда Саййид Қутб “Уларни (“Ҳизбут-тахрир” жамоасини) кўяверинглар! Охир-оқибат “Мусулмон биродарлар” бошлаган жойга етиб борадилар”, деган фикрни билдирган (Мониъ ибн Ҳаммодал-Жуханий., 2003:341).

Дастлаб, “Ҳизбут-тахрир” партиясининг асосини “Мусулмон биродарлар”нинг Фаластиндаги бўлими аъзолари ташқил қилган (Салоҳ Абу ас-Саъуд., 2005:257). Шу сабабли, мазкур ташқилот Набаҳоний бошчилигида Фаластинни озод қилишни мақсад қилган. Кейинчалик “Мусулмон биродарлар” ҳаракатининг “ислом давлатини қуриш” ва султонлик бошқарувини жорий қилиш ҳақидаги ғоя Набаҳоний томонидан қайта ишланган. У ушбу ғояни кенгроқ талқин қилиб, бутун ер юзиде ягона ислом давлатини ташқил этиш ғоясини илгари сурган. Бу борада партиянинг тарғибот ишларига пухта ва жиддий эътибор қаратилган.

Ушбу ташқилот ўз фаолиятида “Мусулмон биродарлар” тузилмасининг қарашларини кенг тарғиб қилиш ва давлатни сиёсий бошқаришга аралаштириш, қонуний ҳукуматни тўнтаришни босқичма-босқич амалга ошириш орқали “ислом давлати” ўрнатишга интилиб келди. Лекин дастлаб “Мусулмон биродарлар” ҳукуматни қўлга олишда очик кураш, зўравонлик, террорчилик йўлидан борган бўлса, “Ҳизбут-тахрир” асосан ғоявий, мафкуравий кураш услубини қўллаган ҳолда, давлат тўнтариши орқали ҳокимиятни қўлга киритиш ҳамда султонликка асосланган тузум ўрнатишни асосий мақсад сифатида илгари сурди.

Шу билан бирга, Тақийюддин Набаҳоний адабиётларни нашр этиш ишларига раҳбарлик қилди. У ўз ҳаракат доирасини кенгайтириш мақсадида Иордания, Сурия ва Ливан давлатларида кўп маротаба сафарда бўлган. 1977 йил февралда унинг вафотидан сўнг, “Ҳизбут-тахрир”га фаластинлик Абдулқадим Заллум (1925–2003) бошчилик қилди. У Тақийюддин Набаҳонийнинг таълимотини янада ривожлантирди. Султонликка асосланган тузум ўрнатишда куч ишлатишдан фойдаланишга даъват этди. Унинг раҳбарлиги даврида ташқилот собиқ Иттифоқ таркибига кирган республикалардаги (асосан Марказий Осиё) диний ва этник зиддиятлардан фойдаланиб, ўзининг фаолиятини жадаллаштирди.

2003 йилдан ҳаракатга фаластинлик Ато Абу Рашта (1943 йилда туғилган) раҳбар этиб тайинланди. 1990-йилларда Иордания давлатида конституциявий тузумга қарши чиқиши ҳамда аҳолини зўравонликка ташвиқот қилгани учун бир неча бор қамоққа олинган. Айнан унинг бошчилигида “Ҳизбут-тахрир” уюшмаси

террорчилик амалиётларини қўллаб-қувватлаб, АҚШ, Исроил, Европа иттифоқи ва Россияга қарши қуролли “жиход” эълон қилди. Гарчи “Ҳизбут-таҳрир” ўз фаолиятида фақат ғоявий кураш усулларида фойдаланишни эълон қилса-да, ташкилот мафкурасини ифодаловчи ҳужжатлар ҳамда унинг фаолларининг бир қатор давлатларда конституциявий тузумга қарши қаратилган террорчилик амалиётларида иштирок этгани бунинг аксини кўрсатади (Закурлаев А., 2010:5).

Моҳиятан “Мусулмон биродарлар”дан унчалик фарқ қилмаган ушбу партиянинг асосий вазифаси террорчи тузилмаларга жангариларни тайёрлаб бериш билан шуғулланиб келди. Худди “Мусулмон биродарлар” билан бўлганидек, махсус хизматлар бозорида жангариларга талаб бўлмаган ҳолларда партиянинг ўзи тўғридан-тўғри кўпуровчиликни амалга ошира оладиган уюшмалар тузди. Бу охир-оқибатда “Мусулмон биродарлар” бор жойда “ҳизбчилар”, “ҳизбчилар” бор жойда “Мусулмон биродарлар”нинг фаолият кўрсатмаслигида намоён бўлган таъсир доирасини бўлиб олишдек амалиётнинг шаклланишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2016 йил 26 сентябрдаги қарори билан “Ҳизбут-таҳрир” диний экстремистик ҳаракати фаолияти Ўзбекистон ҳудудида таъқиқланган ташкилотлар рўйхатига киритилган (https://www.minjust.uz/uz/interactive/terror_reestr/?ELEMENT_ID=100424).

НАТИЖА

Юқорида қайд этилган деструктив ташкилотларининг қиёсий таҳлили асосида қуйидагилар аниқланди:

“Мусулмон биродарлар” уюшмаси замонавий террорчи ташкилотлар учун мутаассиб раҳнамолар ва етакчиларни тайёрлаб берувчи “конвейер” вазифасини бажарган. Хусусан, “Мусулмон биродарлар” аъзолари саналган мисрлик Шукрий Мустафо “ат-Такфир вал-ҳижра”, Маҳмуд Абу Зайд Усмон “Шабоб Муҳаммад”, фаластинлик Такийюддин Набаҳоний “Ҳизбут-таҳрир ал-исломий” ташкилотига асос солган бўлса, кейинчалик “Жиход амири” номини олган Умар Абдурраҳмон “ал-Жамоат ал-исломия” ҳаракати, Муҳаммад Абдуссалом Фараж эса “ал-Жиход” ташкилотининг раҳбарларига айланганлар. Улар

Ҳасан Банно ва Саййид Қутбни ўзларининг “маънавий раҳбари”, деб эътироф этганлар.

Шу бирга, бошланғич ташкилий тузилма ҳар қандай экстремистик ташкилотларнинг асосий таянч нуқтасига айланган. Бундай ячейкалар “Мусулмон биродарлар”да “оила” номини олган бўлса, “ат-Такфир вал-ҳижра” каби ҳаракатларда “гуруҳ”, “Ҳизбут-таҳрир” уюшмасида “халқа”, деб аталган.

“Мусулмон биродарлар” ўз фаолиятининг дастлабки босқичида 40 кишидан иборат “жамоа”лардан ташкил топган эди. Бироқ ташкилот аъзолари сонининг кескин суратда ошиши уларнинг фаолияти устидан назорат қилишда қийинчиликларни келтириб чиқарди. Ҳукумат томонидан “Мусулмон биродарлар”га қарши кураш бошланган шароитда 40 кишидан иборат “жамоа”ларнинг мавжудлиги уларнинг изига тушиш, таъқиб қилиш ва фош этиш имкониятини оширар эди. Ана шундай омиллар таъсирида ташкилотнинг таркибий тузилмаси ўзгариб, 5-10 кишидан иборат кичик-кичик гуруҳлар ташкил қилинди.

Бундай ўзгаришлар натижасида “Мусулмон биродарлар”нинг таркибий тузилмасида кучли иерархик тизимга эга “оилавий” пирамида шаклланди (Ёвқочев Ш., 2000:156-158). Мазкур тузилма “оила” (أسرة), “қабила” (عشيرة), “гуруҳ” (رحت), “жамоа” (كتبة) ва “катта оила” каби тармоқларни ўз ичига олади (Ҳаммод Маҳмуд Исмоил., 2010:312).

Бошланғич тармоқ ҳисобланган “оила” 10 кишидан иборат бўлиб, уни аъзолар томонидан сайланган саркор бошқаради. Ўз навбатида тўртта “оила” “қабила”га бирлашади. 40 кишидан иборат бўлган “қабила”га биринчи “оила”нинг саркори раҳбарлик қилади. Кейинги даражада бешта “қабила” қўшилиб 200 кишидан таркиб топган “гуруҳ”ни, бешта “гуруҳ” бирлашиб, минг кишидан иборат “жамоа” (отряд)ни ташкил қилади. “Гуруҳ” раҳбари бўлган “оға” беш “қабила” саркорлари ичидан сайланади. “Жамоа”ни эса бешта “гуруҳ”нинг “оға”ларидан бири бошқариб, унга “катта оға” номи берилади. Натижада барча “жамоа”ни бирлаштирувчи “катта оила” ҳосил бўлиб, унинг бошқарувчиси “ота” номини олади ва бевосита бош раҳбарга бўйсунди.

Бундай махфий иерархик тизим ташкилотнинг ҳар бир аъзоси устидан кучли назорат ўрнатилиши ҳамда бошқарувни қатъий субординация орқали ташкил этишнинг механизми яратилишига олиб

келган. Мазкур механизмнинг ўзига хослиги каттиқ интизом ва ягона бошқарув қўлидадир.

ХУЛОСА

Тадқиқот жараёнида “Мусулмон биродарлар” ташкилотига хос бўлган иерархик тузилма бошқа экстремистик ҳаракатлар фаолиятида ҳам кузатилгани аниқланди. “Ал-Жамоат ал-исломия”нинг юқори бошқарув органи “Маслаҳат кенгаши” (مجلس الشورى) бўлган. Шунингдек, “Ҳизбут-таҳрир”, “Акримийлар” каби уюшмаларнинг куйи поғонаси “оила” тармоғи каби 4–5 ёки 3–12 кишидан иборат “ҳалқа”лардан ташкил топгани улар учун “Мусулмон биродарлар” ташкилоти намунавий модель бўлиб хизмат қилганини кўрсатади. “Ҳизбут-таҳрир” ташкилоти 4–5 кишидан иборат бўлган халқаларга бўлиниб, асосан ғоявий, мафкуравий кураш услубини қўллаган.

Натижада “Мусулмон биродарлар”га хос тизимлашган бошқарув иерархияси ва дастурий мақсадлари “Ҳизбут-таҳрир” сингари экстремистик ташкилотларнинг услубларига бевосита таъсир этган. Шу йўл орқали “Мусулмон биродарлар” ташкилоти энг кенг тарқалган бошқарув иерархияси тизимини яратган.

Мазкур тизимнинг асосчиси Ҳасан Баннони маълум маънода амалий лойиҳалар тузувчиси ва ҳокимиятга қарши курашиш технологиясини ишлаб чиққан биринчи профессионал инқилобчи деб аташ мумкин. У уюшманинг ташкилий тузилмаси методларини ишлаб чиққан ҳолда шароит ва вазиятдан келиб чиқиб, мунтазам янги шаклларни кидирар эди. Ҳасан Баннонинг фикрича, ҳаракат етакчисининг энг яхши ҳислатларидан бири “Усул ва воситаларда топ-кирлик”, “диний тафаккурни кучайтириш мақсадида мавжуд усулларини топа билиш”да маҳорат ва фаоллик лозим (Ҳасан ал-Банно, 1981:144–145). Бу кўп жиҳатдан Ҳасан Баннонинг шахсан ўзи томонидан ташкилий масалаларнинг ҳал қилиниши ва ташкилотнинг сиёсий стратегияси ишлаб чиқилиши жараёнида намоён бўлган етакчилик сифатларига боғлиқ бўлди.

Шу билан бирга, “Мусулмон биродарлар”нинг нафақат Мисрда, балки бошқа давлатларда шу ном билан боғлиқ гуруҳлар ёки уларнинг йўналишига мос, аммо номланиши турлича бўлган уюшмалар таркибида ҳам фаолият олиб борганини кузатиш мумкин.

Жумладан, “Мусулмон биродарлар” Жазаирда “Даъватчилар” (أهل الدعوة), Суданда “Ислом йўналиши ҳаракати” (حركة التوجيه الإسلامي) ёки “Исломий қарашлар” (الاتجاه الإسلامي), “Миллий ислом fronti” (الجبهة الإسلامية القومية), “Ислом хартияси fronti” (جبهة الميثاق الإسلامي), Сурияда “Жанговар авангард” (الطليعة المقاتلة), “Ислом fronti” (الجبهة الإسلامية), Кувайтда “Ижтимоий ислоҳот жамияти” (جمعية الإصلاح الاجتماعي) ҳамда Ливан, Тунис, Йордания, Ливия, Покистонда экстремистик ва террористик ташкилотлар пайдо бўлишига ҳам асос бўлиб хизмат қилган.

Тадқиқотда таҳлил этилган “ал-Жамоат ал-исломия”, “ал-Жиход”, “Шабоб Муҳаммад”, “ат-Такфир вал-ҳижра” ҳамда Марказий Осиё минтақасида фаолияти кузатилган “Ҳизбут-таҳрир ал-исломий” каби диний-сиёсий ташкилотларнинг фаолият услублари, йўналишлари, ташкилий тузилмаларининг қиёсий таҳлили мазкур оқимларни бир-бирига ўзаро алоқадор эканидан далолат беради.

Демак “Мусулмон биродарлар” уюшмаси таъсирида шаклланган диний-сиёсий ташкилотлар фаолиятининг таҳлили, уларнинг нафақат бир мамлакат доирасида, балки бутун дунёда ижтимоий барқарорликнинг издан чиқиши, миллатлараро ва динлараро адоват, миллатчилик ва диний айирмачилик кайфиятларининг шаклланишига замин яратгани ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ражабадинов М.З. (2003). Радикальный исламизм в Египте (на примере деятельности организаций “Аль-Джихад” и “Аль-Гамаа аль-исламийя”) Москва.
2. Жамоат Шабоб Муҳаммад. <http://www.anhri.net/reports/islamic-map/map/07.shtml>
3. Коровиков А. (1990). Исламский экстремизм в арабских странах. Москва: Наука,
4. Салоҳ Абу ас-Саъуд. (2005). Ал-Маржаъ ал-комил фи-л-фирақ ва-л-жамаат ва-л-мазаҳиб ал-исламия. Қоҳира: Мактабат ан-нафиза.
5. Мониъ ибн Ҳаммод ал-Жуханий. Ал-Мавсуат ал-муяссара фи-л-адён ва-л-мазоҳиб ва-л-аҳзоб ал-муосира // Ишроф ва тахтит ва мурожаат. Ар-Риёд: Дор ан-надва ал-оламия, 2003.
6. Ёвкочев Ш.А. (2000). Политизация религии и проблема исламского экстремизма в современном Египте. Дисс. ...канд. полит. наук. –Ташкент: ТашГИВ.
7. Салоҳ Абу ас-Саъуд. (2005). Ал-Маржаъ ал-комил фи-л-фирақ ва-л-жамаат ва-л-мазаҳиб ал-исламия. Қоҳира: Мактабат ан-нафиза.

8. Бирюков Е. (2000). Исламский радикализм в Египте. Материалы научной конференции, посвященной памяти В.В.Посувалюка “Арабский мир на рубеже III тысячелетия”. Москва: ИСАА при МГУ.
9. Моний ибн Хаммод ал-Жуханий. (2003). Ал-Мавсуат ал-муяссара фи-л-адён ва-л-мазохиб ва-л-ахзоб ал-муосира // Ишроф ва тахтит ва мурожаат. Ар-Риёд: Дор ан-надва ал-оламия.
10. Кудрявцев А.В. “Аль-Гамаа аль-исламийя”. Хроники исламского террора. <http://mishmar.info/“al-gamaa-al-islamiyya”.-xroniki-islamskogo-terrora.html>
11. Ҳасанов А. “Жамоати исломий” // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ж. 3.
12. Gilles Kepel. (1993). Le Prophite et Pharaon: Aux sources des mouvements islamistes. Paris: Seuil.
13. Кудрявцев А. “Аль-Гамаа аль-исламийя”. Хроники исламского террора. <http://mishmar.info/“al-gamaa-al-islamiyya”.-xroniki-islamskogo-terrora.html>
14. “Ал-Ахбор” газетаси. 2005 йил 10 январь.
15. Салоҳ Абу ас-Саъуд. (2005). Ал-Маржаъ ал-комил фи-л-фирак ва-л-жамаат ва-л-мазахиб ал-исламия. Қоҳира: Мактабат ан-нафиза.
16. Ёвкочев Ш., Раҳимжонов Д. ва бошқ. (2010). Ислом ва ҳозирги замон. Тошкент: Тошкент ислом университети.
17. Ражабова М. (2000). Диний экстремизм ва террорчилик: унинг илдизи қерда? Мақсади нима? Унга қарши курашиш керак? Тошкент: Янги аср авлоди.
18. Моний ибн Хаммод ал-Жуханий. (2003). Ал-Мавсуат ал-муяссара фи-л-адён ва-л-мазохиб ва-л-ахзоб ал-муосира // Ишроф ва тахтит ва мурожаат. Ар-Риёд: Дор ан-надва ал-оламия.
19. Салоҳ Абу ас-Саъуд. (2005). Ал-Маржаъ ал-комил фи-л-фирак ва-л-жамаат ва-л-мазахиб ал-исламия. Қоҳира: Мактабат ан-нафиза.
20. Закурлаев А. (2010). Ўзбекистон ривожига таҳдид солаётган ғайриқонуний диний оқим ва террорчилик ташкилотлари. Тариқатчилик, аслият ва моҳият. Тошкент.
21. https://www.minjust.uz/uz/interactive/terror_reestr/?ELEMENT_ID=100424
22. Ёвкочев Ш. (2000). Политизация религии и проблема исламского экстремизма в современном Египте. Дисс. ...канд. полит. наук. –Ташкент: ТашГИВ.
23. Хаммод Махмуд Исмоил. (2010). Ҳасан ал-Банно ва жамоат ал-ихвон ал-муслимин байна-д-дин ва-с-сиёса (1949–1982). Қоҳира: Дор аш-шурук.
24. Ҳасан ал-Банно. (1981). Мажмуат ар-расоил. – Қоҳира.
25. http://en.wikipedia.org/wiki/Takfir_wal-Hijra#Activities
26. <http://mamdouhalshikh.friendsofdemocracy.net/default.asp?item=177129>
27. <http://www.alarabiya.net/Articles/2006/08/06/26358.htm>

REFERENCES

1. Rajbadinov M. (2003). Radikalnyy islamizm v Yegipte (na primere deyatelnosti organizatsiy “Al-Djihad” i “Al-Gamaa al-islamiyya”) Moscow.
2. Jamoat Shabab Muhammad. <http://www.anhri.net/reports/islamic-map/map/07.shtml>.
3. Korovikov A. (1990). Islamskiy ekstremizm v arabskix stranax. Moskva: Nauka publishing house.
4. Saloh Abu as-Sa’ud. (2005). Al-Marja’ al-komil fi-l-firaq va-l-jamaat va-l-mazahib al-islamiya. Cairo: Maktabat an-nafiza.
5. Moni’ ibn Hammod al-Juhaniy. (2003). Al-Mavsuat al-muyassara fi-l-adyon va-l-mazohib va-l-ahzob al-muosira // Ishrof va taxtit va murojaat. Ar-Riyod: Dor an-nadva al-olamiya.
6. Yovkochev Sh. (2000). Politizatsiya religii i problema islamskogo ekstremizma v sovremennom Yegipte. Diss. ...kand. polit. nauk. Tashkent: TashGIV.
7. Saloh Abu as-Sa’ud. (2005). Al-Marja’ al-komil fi-l-firaq va-l-jamaat va-l-mazahib al-islamiya. Cairo: Maktabat an-nafiza.
8. Biryukov Ye. (2000). Islamskiy radikalizm v Yegipte. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy pamyati V.V. Posuvalyuka “Arabskiy mir na rubeje III tysyacheletiya”. Moskva: ISAA pri MGU.
9. Moni’ ibn Hammod al-Juhaniy. (2003). Al-Mavsuat al-muyassara fi-l-adyon va-l-mazohib va-l-ahzob al-muosira // Ishrof va taxtit va murojaat. Ar-Riyod: Dor an-nadva al-olamiya.
10. Kudryavsev A. “Al-Gamaa al-islamiyya”. Xroniki islamskogo terrora. <http://mishmar.info/“al-gamaa-al-islamiyya”.-xroniki-islamskogo-terrora.html>
11. Hasanov A. “Jamoati islomiy”// National encyclopedia of Uzbekistan. Vol. 3.
12. Gilles Kepel. (1993). Le Prophite et Pharaon: Aux sources des mouvements islamistes. Paris: Seuil.
13. Kudryavsev A. “Al-Gamaa al-islamiyya”. Xroniki islamskogo terrora. <http://mishmar.info/“al-gamaa-al-islamiyya”.-xroniki-islamskogo-terrora.html>
14. “Al-Axbor” newspaper. January 10, 2005.
15. Saloh Abu as-Sa’ud. (2005). Al-Marja’ al-komil fi-l-firaq va-l-jamaat va-l-mazahib al-islamiya. Cairo: Maktabat an-nafiza.
16. Yovqochev Sh., Rahimjonov D. and others. (2010). Islom va hozirgi zamon. Tashkent: Tashkent Islamic University publishing house.
17. Rajabova M. (2000). Diniy ekstremizm va terrorchilik: uning ildizi qayerda? Maqsadi nima? Unga qarshi kurashish kerak? Tashkent: “Yangi asr avlodi” publishing house.
18. Moni’ ibn Hammod al-Juhaniy. (2003). Al-Mavsuat al-muyassara fi-l-adyon va-l-mazohib va-l-ahzob al-muosira // Ishrof va taxtit va murojaat. Ar-Riyod: Dor an-nadva al-olamiya publishing house.
19. Saloh Abu as-Sa’ud. (2005). Al-Marja’ al-komil fi-l-firaq va-l-jamaat va-l-mazahib al-islamiya. Cairo: Maktabat an-nafiza publishing house.

20. Zakurlayev A. (2010). O'zbekiston rivojiga tahdid solayotgan g'ayriqonuniy diniy oqim va terrorchilik tashkilotlari. Tariqatchilik, asliyat va mohiyat. Tashkent.
21. https://www.minjust.uz/uz/interactive/terror_reestr/?ELEMENT_ID=100424
22. Yovkochev Sh. (2000). Politizasiya religii i problema islamskogo ekstremizma v sovremennom Yegipte. Diss. ...kand. polit. nauk. Tashkent: TashGIV.
23. Hammod Mahmud Ismoil. (2010). Hasan al-Banno va jamoat al-ixvon al-muslimin bayna-d-din va-s-siyosa (1949–1982). Cairo: Dor ash-shuruq.
24. Hasan al-Banno. (1981). Majmuat ar-rasoil. Cairo.
25. http://en.wikipedia.org/wiki/Takfir_wal-Hijra#Activities
26. <http://mamdouhalshikh.friendsofdemocracy.net/default.asp?item=177129>
27. <http://www.alarabiya.net/Articles/2006/08/06/26358.htm>

